

Sall László: A ma városa

Ajánlom ezt a munkát apámnak (1929–2020), bár egyáltalán nem válaszolva arra a kérdésére: hol vannak a micskei zsidók! Ez a munka ebből a kérdésből is született.

1. A lokális hiány feltérképezhetősége

Mondjuk így: ott állok Nagyváradon egy utcán – de akkor házszámot is kellene adnom –, legyen inkább egy utcasarkon, ez általában hatásosabb, vagy legalábbis jobban megragadható! Itt fogok megemlékezni, gondolom így magamban, az 1944 májusában és júniusában az itteni gyűjtőtáborból, az akkori közigazgatási Bihar vármegyéből eldeportált emberekre. Két másik dátum előzi meg ezt az én itteni állásomat, majd aztán újabb dátumok cunamija, végül pedig az emlékezéstelenség szélcsendje.

1. január 20. A Wannsee-konferencia: ez volt az a találkozó, ahol a „végső megoldás” adminisztratív koordinációját rögzítették, és harminc számozott példányban papírra is vetették.¹ Egy példány túl is élte.
2. október 30. Ekkor fogadták el a Moszkvai Nyilatkozatot, melyet személyesen Franklin D. Rooseveltt, Winston Churchill és Joszif Sztálin írt alá.² Ez volt az a hivatalos figyelmeztetés, amely rögzítette, hogy a háború után a háborús bűnösöket felelősségre fogják vonni, és visszaküldik azokba az országokba bírósági tárgyalásra, ahol a bűncselekményeiket elkövették. Ez teremtette meg nemcsak a későbbi nürnbergi perek jogi alapját, de ami engem jobban érdekel: a népbírósági pereket is.

És akkor legyen még egy dátum, a mai, amikor itt állok: 2026. július 6., és próbálom sorba venni, amit ennek a két dátumnak a váradi kihatásáról tudni lehet. Tudom például, hogy ennek a „végső megoldás”-nak körülbelül hány áldozata volt. Csak körülbelül tudom, mert az akkori városi adminisztráció nem készített zárójelentést. Azt is csak körülbelül tudom, hogy a Kolozsvári Népbíróság perének mik lettek a Nagyváradra vonatkozó ítéletei. Hogy az akkor, 1945-ben éppen hatalomváltáson áteső Várad nem foglalkozott ezzel, most el tudom hinni. De hogy történésznemzedékek sora azóta sem tárta ezt fel, ezt már elhinni igen, de elfogadni még inkább nem tudom – és már nem is akarom.

Azt, hogy hol volt a nagyváradi nagygettó, aki akarja, elég kevés utánajárással meg tudja találni. Azt viszont, hogy hol volt a kis- vagy „vidékiek” gettója – pontosabban gyűjtőtábor –, azt már nehezebben lehet megfejtani. Ennek az írásnak ez lesz az egyik célja: hogy ezt az utcasarkot, ahol majd állni leendek – ha van ilyen idő a magyarban –, megtaláljam, azaz rá tudjak mutatni: itt.

¹ A Wannsee-konferencia jegyzőkönyve (Besprechungsprotokoll), 1942. január 20. A harminc eredeti példányból egyedül a 16. számú, Martin Luther külügyi államtitkár-helyettesé maradt fenn, amelyet 1947-ben találtak meg a német külügyminisztérium iratai között.

² Az Egyesült Királyság, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányainak nyilatkozata a német rémtettekről (Moszkvai Nyilatkozat), 1943. október 30.

Nem lesz kifejezett célom, de mindenképpen érintem majd, legalábbis a hiány szintjén, egy integrált történeti topográfia igényét. Azaz a jegyzőkönyv-szintű városi döntéseket, a napi rendeleteket, a helyi végrehajtási aktákat, vagyis a gettósítás adminisztratív lépéseit időrendben, a vagyonek Kobzástól egészen a fizikai megsemmisítésig.

Ne legyen ez a túlélők feladata! Mert nem az ő dolguk összerakni ezt a puzzlet, és nem is a mi, ma már hány nemzedék óta tudatlan közvéleményünké!

És még azt sem hiszem, hogy ez az emlékirók akkori felelőssége lenne. Az ő írásuk elsődlegesen és esetlegesen elégséges lehet a fékezhetetlen önvád feldolgozásaként. Ettől még azt mondom, hogy igenis, ki kell újra adni minden olyan művet, amely itt Nagyváradon született, vagy az itt történetekről szól, hogy a ma embere is megismerhesse az egyedülmaradtság érzését, és ha lehet, tanuljon belőle. És azt is mondom, hogy ezeket a könyveket le kell fordítani románra is.

És azt is nagyon mondom, hogy ha mindez megvan, össze kell kötni ezeket a meglévő adminisztratív és személyes töredékeket egy városi lélek-térképpé. Hogy esetleg megértsük: szüleinknek milyen traumákkal kellett szembesülniük és felnőniük ebben a városban, amit mi mindenképpen ellenére szülővárosunknak nevezhetünk. Ehhez a megértéshez, ehhez a kollektív szembenézéshez kell nekünk ma is egy fix pont, egy kézzelfogható helyszín: az az elfeledett, néma nagyvárad utcasarok.

Az, hogy eddig nem volt egy ilyen utcasarok Nagyváradon, belátom, nagyon sok oka van. De mint mondtam, ezzel az írással valahogy célomul tűzöm ki, hogy – akár sarkításokkal is – megtaláljam és meg is nevezhessem ezt a pontot! Mert ha létezne egy ilyen „adminisztratív működési térkép”, akkor meggyőződésem szerint nagyon sok egykori nagyvárad zsidó, főleg az áldozatok hozzátartozói, és nagyon sok ma is Nagyváradon élő magyar – mondjuk így az egyszerű megértés kedvéért: keresztény – érezhetné jobban, sokkal jobban magát. Kevésbé lenne oka az ön- vagy vádaskodásokra.

Szerintem ennek a nehézségnek, ennek a feldolgozatlanságnak az egyik fő oka Nagyvárad földrajzi helye és az ebből eredő „helytelensége”. Azaz távolsága a magyarországi és a romániai magyar egyetemi és más intézményi központoktól. A budapesti túlélők narratívája dominálta a magyar holokauszt-émlékezetet, ezért az észak-erdélyi pusztítás lokális történetei háttérbe szorultak. Később kiszorult a romániai kutatásból is, főleg az akkor már teljesen hiányos vagy fel nem lelhető elsődleges források hiánya miatt. És – bár szerencse, hogy ma már ezt újra el kell mondani – sokáig politikai és intézményi keretek között működött a történelemkutatás Romániában is, ami szintén befolyásolta a hangsúlyokat. Magyarán: a lokális adminisztratív történelem nem tudott folyamatos kutatási hagyománnyá szerveződni.

Mostani kutatásaim fellelkesítenek, hogy amint ezt itt megírtam, felvegyem a kapcsolatot mindazokkal az intézményekkel, amelyekről elképzelhető, hogy van olyan anyaguk is, ami eddig nem vált ismertté a szélesebb érdeklődő közönség számára Bukaresttől Budapestig,

Berlintől Bécsig, Washingtontól Jeruzsálemig, és különösen a Bad Arolsen-i archívummal!³³

Mert úgy gondolom, egy adminisztratív működési térkép csökkentheti a kollektív bűn általánosításának lehetőségét, és pontosabbá teheti a felelősségi viszonyok értelmezését ma, nyolcvankét évvel a nagyvárad deportálásai után. De mivel tudjuk – szerencsére –, hogy a „végső megoldás” sem rekonstruálható teljes egészében, az is kérdés marad, hogy ebben a munkában mennyire tudom kitölteni ennek az utcasaroknak a hiányzó történetét.

2. Gerenda a más szénakazaljában!

A nagyvárad emlékezetkultúra hiánya összefügg a „Budapest-paradoxon”-nal, de az észak-erdélyi zsidóság tragédiájának és örökségének emlékezetpolitikai háttérbe szorításának sok más szála is van.

Gondolom, a kommunikációs stratégiák majd jól megdicsérnek, hogy egyazon fejezetben csapok le vagy oda a nagyvárad és a budapesti nem is tudom kicsodának, ami Nagyvárad magyar zsidó múltjának helyét illeti a város emlékezetében. Avagy mint aki a más szénakazaljában meglátja a gerendát!

Csak két példát szoktam mondani Nagyváradon, s ebből az egyik Budapest, a másik meg Varsó: mind a két helyen szépen, minimalisztikusan és funkcionálisan is ki van jelölve a gettó egykori fala. Aszfaltba vagy betonba süllyesztett fémszalagok és feliratok jelzik a járókelőknek, hogy pontosan hol álltak a falak. És mindjárt ez volt az első – mondjuk két éve –, amit mondtam: fessük fel – ideiglenesen, közösségi akció keretén belül – a járdákra; víz vagy vízzel oldható festékekkel, mindössze jelezve ennek hiányát, és mintegy ezzel felhívva az önkormányzat illetékes szerveinek figyelmét arra, hogy ez mennyire hiányzik a városemlekezetből és az ezt segítő városképből. A városkép mint az emlékezet helye teljesen logikus.

Ekkor azt a választ kaptam: de beszéltem-e erről az Ortodox Hitközséggel?! Erre én azt mondtam, hogy 1944 májusában megkérdeztük-e őket, akarják-e, hogy eldeportáljuk őket? Ezzel csak annyit akartam mondani, hogy ez nem a nagyvárad zsidó hitközség kérdése, ügye! Ez a nagyváradiság és a nagyvárad emlékezet kérdése. Itt persze leállhatnánk, és lebonthatnánk, mi az a nagyváradiság, és felépíthetnénk, mi ma az az adminisztratív Nagyvárad, aminek ez dolga lenne: a civilek? az önkormányzat? az állam?

E kis szösszenet végén ígérem, beillesztem a nyolcvankét évvel ezelőtti „nagyvárad gettórendelet utcanéveinek kritikai jegyzékét”, s aki úgy érzi, rajta, valósítsa meg vagy az én ötletem – víz vagy vízzel lemosható festék formájában –, vagy fémszalagok és egyéb tartósabb feliratok képében!

³³ Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution (Bad Arolsen, Németország). A náci üldöztetés áldozatainak és a túlélők dokumentációjának legátfogóbb nemzetközi archívuma.

De előbb hadd térjek ki a másik fájdalomra, mert erre is sokoldalúan fejlett és érzékeny vagyok, ahogy ezt annak idején Ceaușescu elvtársunk már oly szépen megfogalmazta, nemzetiségre való tekintet nélkül: a Budapest-paradoxonra! Az ötlet nem az enyém, csak a továbbfejtése – de ez csak egy freudi elszólás, elütés: továbbfejlesztés volt a szándék! Azaz a földrajzi és időbeli eltolódás paradoxona.

Timothy Snyder rámutat *Fekete föld: A holokaust: múlt és fenyegető jövő* című művében,⁴ hogy a kollektív emlékezetünkben Auschwitz vált a holokaust abszolút szimbólumává, ami egy történelmi paradoxonhoz vezet. Auschwitz ugyanis csak a megsemmisítés legutolsó fázisa volt; főként 1944-ben, épp a magyarországi és észak-erdélyi zsidóság deportálásakor vált tömeggyárrá. Ennek mintájára vezetem én be a Budapest-paradoxont, ami mindössze arról szól, hogy a történelmet a túlélők írják, amiben semmi kivetnivaló nem is lenne, nem is volt soha. De ha Auschwitz a megsemmisítés végpontjaként elfedi a megelőző folyamatokat, akkor Budapest is hasonló módon elfedi a magyar zsidóság történetének jelentős részét: azt, amely nem Budapesten történt.

Most jön tehát az, hogy kapjanak a budapesti hivatalosságok is néhány kérdést a nagyvárad múltjának ebből vagy erről a zsidótlanságából:

- Hány budapesti zsidó áldozata volt a gettósításoknak, deportálásoknak, a nyilas terrornak?
- Hány zsidó intézmény van ma Budapesten vagy Magyarországon? (Itt bármely fogalmat nyugodtan lehet idéző- meg akármilyen jelbe is tenni.)
- Hány zsidó áldozata volt Észak-Erdélyben a gettósításoknak, deportálásoknak, a terrornak?
- Hány magyar zsidó intézmény van ma Észak-Erdélyben?

És akkor még csak ezt az egyet: ezzel, ahogy Budapest és Magyarország magára hagyta az észak-erdélyi zsidóságot az utóbbi harminchat évben is, elég jól mutatja, hogy ha mondjuk valamilyen felállásban maradtak volna is 1945 után a térség urai, hogyan is bántak volna a kisebbségekkel. Úgy értem, a többiekkel, mert zsidók még annyian sem lennének, hogy kisebbségnek lehessen őket nevezni.

3. A térkép mint a kutatás eszköze

A nagyvárad gettórendelet utcanéveinek kritikai jegyzéke

A deportálási sorrendet rögzítő források utcanévhasználata komoly következtetlenségeket mutat. Miközben a túlélők emlékezeti listái gyakran a monarchiabeli vagy a két háború közötti népnyelvi utcanéveket őrzik, a hivatalos közigazgatás már az 1941–1942-ben bevezetett új elnevezéseket alkalmazta. Ez a fejezet e két emlékezeti réteg kritikai összevetésével mutatja meg, miként csúszik el egymás mellett a hivatalos adminisztráció és a megélt valóság: a túlélők emlékezeti listái és az 1941–1942-ben bevezetett új elnevezések közötti átjárhatóságról.

A deportálási sorrendet közlő forrás utcanévhasználata nem következetes. A szerző több esetben még a korábbi, köznyelvben élő utcanéveket használja (például Kert utca, Várház utca, Fuchs Mór utca, Menház utca, Liget utca), miközben más esetekben már az 1941–1942-ben bevezetett

⁴ Timothy Snyder: *Fekete föld. A holokaust: múlt és fenyegető jövő*. Ford. Szántó Judit. XXI. Század Kiadó, Budapest, 2016.

hivatalos neveket alkalmazza. A névhasználat önmagában is jelzi, milyen lassan rögzültek a közigazgatási átnevezések a városi emlékezetben.

Leitner Sándor a Rimler Károly utcát a gettó 13. kerületéhez tartozónak nevezi, de egyértelmű, hogy ez a megnevezés egy belső, esetleg a Zsidótanács által használt felosztás volt. Aztán ott van a transzportok listája, amely már csak utólag, visszaemlékezésekből állt össze – nyilván a Tel-Avivban megjelent könyv kapcsán. Evidens, hogy az emlékezők birtokában akkor nem volt ott a *Nagyvárad* napilapban megjelent részletes, az akkori aktuális utcaneveket használó hivatalos jegyzék.⁵

Az 1944-es gettórendelet utcanév-megfeleltetése⁶

1944-es hivatalos magyar név	Mai román név
Mezey Mihály utca	Strada Avram Iancu
Szent László tér	Piața Unirii
Szeptember 6. utca	Strada Evreilor Deportati
Dugonics Titusz utca	Strada Ion Vidu
Kapisztrán tér	Piața Cetății
Tompa Mihály utca	Strada Alexandru Vlahuță
Frangepán Kristóf utca	Strada Gheorghe Costaforu
Liliom utca	Strada Crinului
Mussolini tér	Piața 1 Decembrie
Zárda utca	Strada Mihai Viteazul
Blaha Lujza utca	Strada Ion Buzoianu
Bertsey György utca	Strada Titu Maiorescu
Zápolya utca	Strada Mușcatei
Bercsényi utca	Strada Horváth Imre
Szmazsenka utca	Strada Ulmului
Dr. Moskovits utca	Strada Cezar Bolliac
Bulyovszky utca	Strada Garoafei
Harminchetes utca	Strada 1848
Vulkán utca	Strada Viorelelor
Szacsvay utca	Strada Cuza Vodă
Rimler Károly utca	Strada Constantin Tănase
Várady Zsigmond utca	Strada Mihail Kogălniceanu
Gyalokay utca	Strada Ion Ghica

A gettó kiürítésének utcánkénti sorrendje⁷

Transzport	Deportálás napja	Érintett utcák és helyszínek
I.	1944. május 25.	Őssi gettó (vidékiek), Rimler Károly utca első része
II.	1944. május 27.	Kapucinus utca, Szacsvay utca (páratlan oldal)
III.	1944. május 28.	Szacsvay utca (páros oldal), Várady Zsigmond utca (páratlan oldal), Kert utca, Blaha Lujza utca (páros oldal)
IV.	1944. május 29.	Várady Zsigmond utca (páros oldal), Liget utca, Menház utca, Blaha Lujza utca, Vámház utca (páratlan oldal)
V.	1944. május	Liliom utca, Vámház utca (páros oldal), Rimler Károly utca (páros oldal)

⁵ *Nagyvárad*, 1944. május 3.

⁶ A táblázat adatai dr. Gyapay László helyettes polgármester hivatalos hirdetménye alapján készültek. *Nagyvárad*, 1944. május 3.

⁷ *A Tegnap városa*. A nagyvárad-i zsidóság emlékkönyve. Tel-Aviv, 1981.

VI.	1944. június 1.	Fuchs Mór utca, Moskovits utca, Tompa Mihály utca, Rimler Károly utca (megmaradt rész)
VII.	1944. június 3.	Zsidó Kórház, Ullmann-palota, Gitye-ház

„1944. JÚNIUS 1. HAJNALI NÉGY ÓRA”⁸

A VII. transzport kapcsán (június 3.) Leitner Sándor megjegyzi, hogy a hivatalos Zsidó Kórház már 1944. április 5-én átadták az SS-nek. Kelepcébe csalták őket. Amit tehát a kiürítési lista itt említ, az a gettó belső területén sebtében létesített szükségkórház lehetett. 1944. május 6-án Leitner így ír erről:

*,...a vizsnici rabbihoz fordultunk, kérve, hogy adja át a templomát. Szívesen hozzájárult, és a hitközség költségén kissé rendbehoztuk és a célra használhatóvá tettük a templomot. Padokat, ágyakat, priccekét vitettünk be, és mindent elkövettünk a templom lakályossá tétele érdekében. Éppen akkor fejeztük be a munkálatokat, amikor a gettó-rendelkezés megjelent, és így a templom a felállítandó gettó-kórház céljait szolgálhatta.”⁹

Megáll az ész: „a hitközség költségén”. Ez a templom ma is ott áll üresen a Liliom (ma Strada Crinului) utcában. Alapos felújításra vár – a részleteket nem ismerem, miért nem újították még fel.

Az Ullmann-palota a Mussolini térre (ma Piața 1 Decembrie) néz. A Gitye-ház azonosítása nagyobb falat volt, de nem lehetetlen. A *Nagyvárad* napilap 1941. szeptember 27-ei számában rábukkantam egy apróhirdetésre:

*,„Libatollért P. 1-1,50 fizetek. Tolltépőde Nagypiac-tér 11, Gitye-ház.”¹⁰

Ez a cím pontosan az Ullmann-ház melletti épületet jelöli, vagyis a gettó legutolsó házait, ha a Mezey vagy a Kert utca felől haladtunk volna.

És akkor itt az ideje egy nagy zárójel megnyitásának: a Mezey Mihály utca azonos a Kert utcával (ma Strada Avram Iancu). És ugyanígy Leitner Sándor vagy bárki más, aki ezt az emlékezeti listát később összeállította, még nem tanulta meg a rendeleti új neveket. A Szeptember 6. utca számukra továbbra is a Várház utca maradt. Ugyanez a helyzet a Fuchs Mór utcával is, hiszen az az akkori hivatalos névhasználatban a Zárda utca volt. A Menház utca pedig nem más, mint a Bertsey György utca (ma Strada Titu Maiorescu), míg a Liget utca a Blaha Lujza utcát (ma Strada Ion Buzoianu) takarja.

4. Az idő beéri a teret

A Mezey-fatelep azonosítását megnehezíti, hogy a későbbi szakirodalom több pontatlanságot örökített tovább. Olyannyira, hogy Löwy Dániel utcanév-megfeleltetési térbeli hibához vezettek: a mai utcanévek alkalmazása a Körös másik oldalára helyezte át a helyszínt, ahol a fatelepek valójában nem voltak. Saját kutatásom azt mutatja, hogy a helyszín azonosítása nem egyetlen forrásból, hanem térképek, korabeli sajtó, címtárak, közigazgatási iratok és emlékezeti források összevetéséből lehetséges. A „Mezey-fatelep”, a Körös-kaszárnya, a Köröslaktanya és az Őssi gettó elnevezések ugyanannak a városi térnek különböző történeti rétegeit őrzik, amelyek csak a korabeli topográfia és a mai városi tér együttes vizsgálatával érthetők meg.

⁸ Simon Magda: *A nagy futószalagon*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 13. oldal

⁹ Leitner Sándor: *Gettó-napló*. Idézi: *A Tegnap városa*, Tel-Aviv, 1981, 285. oldal.

¹⁰ *Nagyvárad*, 1941. szeptember 27.

Most veszem csak észre, hogy akkora elánnal hagytam ott a városi részt, hogy előreszaladjak az időben, hogy onnan minél jobban lássak vissza a múltra. Az időben való előreszaladásom eredménye ez a *Final Report* lett – s milyen keserű ironia, hogy a „végső jelentés” fogalma így összecseng a zsidókérdés „végső megoldásának” (Endlösung der Judenfrage) borzalmával. Az Elie Wiesel Nemzetközi Bizottság Romániai Holokausztal foglalkozó jelentéséről van szó.¹¹

Ez a dokumentum önmagában azonban nem a végső igazság, hanem egy későbbi történeti konstrukció. Nagyon értékes konstrukció, de konstrukció. Ha úgy kezeljük, mint egy lezárt végpontot, akkor valóban kizárjuk annak lehetőségét, hogy új dokumentumok, új összefüggések vagy új olvasatok kerüljenek elő. Meg kell értenünk: egy történeti összefoglaló nem a múlt vége, hanem egy adott kor értelmezése a múltból. Nemcsak az ember, de a kor is mindig a saját emlékezetében él.

A történelem valójában akkor kezdődik, amikor ez az emlékezet találkozik egy tőle független bizonyítérendszerrel – ezt nevezem majd intézménynek. Az intézményes történeti narratíva mögött ugyanis mindig ott vannak az elsődleges források – mint például a Randolph L. Braham által leközölt diplomáciai és katonai táviratok a 267-estől a 279-es dokumentumig, de nem a 266-os! –,¹² amelyek új kérdéseket tehetnek fel a narráló utókornak.

Mert erről szól a szubjektív emlékezet és az objektív történelem viszonya. Bár nem vesszük észre, mindig erről szól minden, akkor is, ha a jelenről van szó, ha csak a jelenben vagyunk kénytelenek élni, és a képzeletbeli múlt igénye még fel sem merült bennünk. Saját szubjektív valóságunk torzulását, a másik ember tekintetében felcsillanó objektivitást sokszor történelmi számonkérésként éljük meg. No, csak kimondom: ezért kellene az intézmények Nagyváradon is! Az intézmények egyik civilizációs szerepe éppen az, hogy az objektivitás ne személyes váddá, hanem közös vizsgálattá válhasson.

Jó időben, e nagyváradi térben is!

Jó, kezdjem a legnehezebbel, a számokkal! Nem háború ez, de össze kell vetni néhányat – mondjuk rögtön hármat. És hogy a hivatalos auschwitzi múzeumi adatként még mindig ennek a kassai vasutasnak, Gaskó Miklósnak a feljegyzéseit használjuk, hát nem vicc?¹³ De be kell látnom: tény, vagy legalábbis bizonyos helyeken egyes kutatók elfogadták ténynek.

A gyűjtőtáborhoz köthető néhány létszámadat: nyolcezer versus ötezer, versus a háromezer-százötven, amiből ha levonjuk a Rimler utcai háromszázat, pontosan kétezer-nyolcszázötven kapunk. A nyolcezer számról a korabeli sajtóban is olvashatunk: „*Nyolcezer zsidót telepítenek a megye területéről Nagyváradra*” – adja hírül az *Erdélyi Néplap*.¹⁴

Aztán a cikkben már enyhül ez a nyolcezer, és így rögzítik: „*Mintegy nyolcezer zsidó kitelepítéséről van szó.*”

Lehetett volna szótlannul is, kérdezhetem? Tehát a vármegye községeinek teljes „zsidótlanítása” történhetett volna még ennyi pontatlanítás nélkül is? Hogy egyáltalán nem is írnak róluk? Mint ahogy mindjárt látjuk, tényleg alig írtak, pedig elég erős a kifejezés már így is: „zsidótlanítás”.

¹¹ *The Final Report of the „Elie Wiesel” International Commission on the Holocaust in Romania*. Polirom, Iași, 2004. Internetes elérés: https://ishg.fspac.ubbcluj.ro/download_file/view/75/235

¹² Randolph L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jews: A Documentary History*. Proquest, New York, 1963. Különös tekintettel a német követ, Edmund Veessenmayer és az észak-erdélyi, kárpátaljai deportálásokat rögzítő SS-jelentések (például a 266. és 267. számú, 1944. májusi táviratok) forráskritikai láncolatára.

¹³ Gaskó Miklós egykori kassai vasutas feljegyzései a Kassán áthaladó, Auschwitzba tartó deportáló vonatokról. Lásd: Gaskó Miklós: *Halálvonatok*. *Kritika*, 1987/11., 4–11. oldal.

¹⁴ *Erdélyi Néplap*, 1944. május 11., 5. oldal.

De – és ez fontos – itt már gyűjtőtábornak nevezik és nem gettónak. Nem nevezik azonban meg a helyszínt. Megtudjuk azonban, hogy „*gondoskodás történt, hogy az oda telepítettek megkapják a törvényes rendelkezések által előírt járandóságait: élelmiszert és tüzelőanyagot.*” Egy -ha igaz- fatelepen! De ez azért is érdekes, mert tudjuk, hogy a városi zsidók tűzfáját a keresztények kapták meg. Ám az igazi meglepetés akkor jön majd, amikor Löwy Dániel ismertetőjét olvassuk, hogy hol volt szerinte ez a tábor – de még nem ott tartunk. Löwy „közel ötezer zsidó lakost” említ, Katona Bélát idézve.

A *Tegnap városa* című emlékkönyvben viszont a lista elején, az első transzportnál ez áll: „I. | 1944. május 25. | Óssi gettó (vidékiek), Rimler Károly utca első része.” Tehát az általuk Óssi gettónak nevezett tábor lakói önmagukban nem adták ki a háromezer és valahány utast, ezért a vonatot a Rimler Károly utca első részéből kellett feltölteni, kipótolni.

Ráadásul ha a „Nagyvárad vidéke” fejezetet olvassuk (ugyanennek a könyvnek a 323–325. oldalán) található számokat összesítve a dokumentált halottak (1134) és a becsült halottak (1395–1658) számát összeadva kísértetiesen közel kerülök ehhez a számhoz: 2529 – 2792.

De ebben az összesítésben akkor nincs benne a Székelyhíd környéki kisebb falvak adata. Az ottani lélekszám hiányában nem számszerűsíthető a veszteség. (lásd:I. Melléklet)

Összevetem a két listát, az 1981¹⁵-est az 1987¹⁶-essel.

Látszatra a két forrás tökéletesen összeilleszthető 1944. május 25. és június 3. között, még akkor is, ha vannak bizonyos eltérések. A Gaskó-féle lista valószínűleg közelebb áll az események adminisztratív rendjéhez, hiszen a deportálások idején készült adatokra támaszkodik, míg a *A Tegnap városa* című emlékkönyvben közölt táblázat egy 1949-ben Nagyváradon összeállított gyászjegyzék, amely a közösségi emlékezet szempontjai szerint rendezte az adatokat.

A május 23-i és június 27-i dátumok csak Gaskónál szerepelnek. Ha azonban ezek a transzportok is a vidéki zsidóság deportálásaihoz kapcsolódnak – május 23-án 3110, június 27-én pedig 2819 személyt –, akkor ismét kirajzolódik az a bizonyos nyolcezer nagyságrend.

Talán itt rajzolódik ki a Nagyvárad-paradoxon egyik első jele: miközben a város 1944-ben több ezer vidéki zsidó deportálásának egyik központi helyszíne volt, a háború utáni közösségi emlékezet elsősorban a helyi zsidóság tragédiájának megőrzésére összpontosított. Ez nem feledést jelentett, hanem az emlékezés természetes, közösséghez kötődő szerkezetét mutatja: elsősorban a saját közösségi veszteség köré szerveződött. (lásd:II. Melléklet)

Kovács Gergelyt¹⁷ olvasva aztán megoldódik, legalábbis a rejtély egy része. „A nagyvárad két gettó már érkezésük előtt, május 22. és június 4. között felszámolásra került, a lakóikat nyolc szerelvénnnyel deportálták. Június 8. után került a befogadásukra újra felállított Füzes utcai kis gettó épületeibe a Berettyóújfalu gettójából átirányított Derecskei és Nagyszalontai járás, valamint Újléta zsidó lakossága, illetve a Berettyóújfalu járás bizonyos településeinek zsidósága.”

Ők tehát az a 2819 személy, akiket az utolsó Transzporttal szállítanak el!

A Yad Vashem Intézet mottójaként ismerjük: „*Aki megment egy életet, egy egész világot ment meg.*” Csak kérdezem, kinek lett volna a felelőssége pontosítani ezeket a számokat – vagy ne adja az Isten, de nem ilyen Istent akartam magamnak: a listákat?

De hadd lebbentsem fel a fátylat, hogy honnan is jön ez a nyolcezer szám! Ezt én magam találtam

¹⁵ Gaskó Miklós: *Halálvonatok. Kritika*, 1987/11., 4–11. oldal.

¹⁶ *A Tegnap városa*. A nagyvárad zsidóság emlékkönyve. Tel-Aviv, 1981. 322. oldal

¹⁷ Kovács Gergely: A berettyóújfalu zsidóság pusztulása. Új Nézőpont, 7. évf. (2020) 4. szám, 5–58. oldal

a nagyvárad állami levéltárban, 2026. június 11-én:

„A m. kir. Közellátásügyi Miniszter Úr telefonon közölte Központunkkal, hogy Nagyvárad thj. [törvényhatósági jogú] város területén lévő zsidó gyűjtőtábor létszáma 8000 fő.”

Ezt a levelet a Méltóságos Polgármester Úrnak írják Budapestről, a Gabonaforgalmi Központból, kérve őt, hogy intézze a dolgot a tartalékból, és majd megkapja az elfogyott mennyiséget utólag. A dátum 1944. május 12., a tárgy pedig: *zsidó gyűjtőtáborok lisztellátása*. (lásd:III. Melléklet)

Tehát – láttuk az előző napi cikkben is már – a váradi adminisztrációban megvolt ez a szám, s ők ezt közölték, nyilván néhány nappal vagy héttel korábban, Budapestre is. És akkor a nagy kérdés: ki mondta be először ezt a számot a magyar Közellátásügyi Minisztériumnak, és milyen nyilvántartás alapján? Ekkor -1895 óta- már volt polgári nyilvántartás Magyarországon, tehát nem lenne nehéz megtudni, kik voltak ezek az emberek, akár a nyolc-, akár az ötezres listán, de még inkább azok a kétezer-nyolcszázszázan, akik nem voltak elegendők egy teljes transzporthoz.

Talán minden félreértés elkerülése végett ideírom: ezek közül a számadatok közül egyik sincs hitelt érdemlően megerősítve, illetve jómagam nem láttam még erre vonatkozó megkérdőjelezhetetlen iratot, dokumentumot. Erről fog szólni az utolsó sorokban az egyik óvatosan megfogalmazott felszólításom, egy tennivalók formájában!

Itt az ideje, hogy visszakanyarodjak a kisgettő földrajzi helyének pontosításához, és egy egységes, a mai városi közhasználatban is élő név elfogadásához. Most értem meg igazán, miért kell használnom ennek a dokumentumnak a hivatalos, román nyelvű címét: a nagyvárad közigazgatás, beleértve az utcanéveket is, ma – 2026 nyarán – már szinte teljesen és kizárólagosan román nyelvű. Nem hiszem, hogy az akkori magyar helyszínek használata indokoltabb lenne pusztán azért, mert a korabeli közigazgatás és az elkövetők magyarok voltak. A megértés súlya ma ránk nehezedik ebben a mai koordináták szerint értelmezhető térben!

A Romániai Holokauszt Tanulmányozására létrehozott Nemzetközi Bizottság végső jelentése, a *Raport final* a 276. oldalon így fogalmaz:¹⁸

„*Evreii acestor comunități au fost concentrați în și în jurul depozitului de lemne Mezey.*”

Vagyis: „E közösségek zsidóit a Mezey-fatelep területén és annak környékén gyűjtötték össze.” A szöveghez hozzáadnak egy 35-ös lábjegyzetet, amiből azt remélem, megtudom, honnan veszik ezt az adatot. Felkeresem az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának levéltárát, és beírom a megadott jelzetet a keresőbe,¹⁹ de hamar kiderül, hogy ez így nem található meg. A helyes formátum valójában egy kötőjellel és ponttal kiegészített kód lenne,²⁰ ám erre a pontosított jelzetre meglepő módon egy teljesen idegen anyag, a „The Mladic Files” – vagyis a háborús bűnös Ratko Mladićról szóló fájlok – ugrik fel.

Itt feladom a digitális nyomkövetést, mert a korabeli forrásokból én már tudom: a „Mezey” név használata legalább annyiban helyes, hogy y-nal írják, és hogy valóban volt ott egy fatelep,

¹⁸ *Raport final. Comisia Internațională pentru Studierea Holocaustului în România*. Elie Wiesel (președinte), Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu (editori). Editura Polirom, Iași, 2004, p. 276.

¹⁹ A jelentésben megadott pontatlan levéltári jelzet: USHMM, Arhive, RG 25004M, rola 88, dosar nr. 40029.

²⁰ A múzeumi rendszer szerinti helyes formátum: RG-25.004M, roll 88, file 40029.

amelyet így hívtak. Hadd mondjam el: egy időben úgy nézett ki, mintha Nagyváradon minden fa- vagy építőfateleptulajdonost Mezeinek vagy Mezeynek hívtak volna, és mintha ezek hatalmas dinasztákat alkottak volna!

Egy 1931-es sajtóhírből megtudjuk, hogy Nagyvárad városa rendezni akarja a füzesi fatelek sorsát, és a bérleti tárgyaláson jelen van a Mezey Lajos és társa, a Lichter Benjámin, valamint a Faludi Simon cég is.²¹ (A Simon valószínűleg itt elírás és Istvánról van szó). Eltelt azonban tizenegy év, és a *Magyar Lapok* 1942-es tavaszi számából kiderül, hogy a város két fatelepet újra bérbe ad.²² Itt már pontosan kiderül, mekkora területekről van szó, de az is, hogy ezek hol fekszenek: a Vitéz utca 5. szám alatt – azaz a mai Decebal sugárúton (*Bulevardul Decebal*)! Tehát a Sebes-Körös hídjának bal oldali lábánál járunk. Igaz, hogy ez az 5. szám az úttest túloldalára esik a korabeli térképeken, de pontosan szemben található a Kaszárnya tér, a Bethlen Gábor utca, a Kaszárnya utca és a Lovas utca által alkotott szabálytalan négyszettel. Az 1890-es térképen ez még jobban látszik: a Lovas laktanya és a Lovarda mellett, a semmi felé haladva már csak a „Fa és Deszka piac” terül el. Innen keletebbre már csak a Marhavásártér és a két osztályú Lóvásártér található – s onnan már valóban csak Őssi (ma *Iosia*) van!

Vajon emlékszünk még rá, hogyan hívták ezt a gyűjtőtábornak az úri város belvárosi zsidó lakosai az emlékkönyvükben? Pontosan így: „Őssi gettó (vidékiek).”²³

Mivel a hivatalos román jelentésből nem derül ki, honnan veszik a szakértők ezt az egyébként nagyon helyes és pontos „Mezey-fatelepterülete és annak környéke” megjelölést, megkeresem, mit írnak a magyar források.

Az az igazság, lett volna még más ötletem is. Antonio Faur történész sokat ír a korabeli nagyváradai román konzul, Mihai Marina embermentő tevékenységéről. Gondoltam, ennek a diplomáciai munkának lesz valami közvetlen nyoma, de a Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárának átkutatása nyomán hivatalos elutasítást kaptam: nem őriznek információt a kisgettő pontos helyéről.²⁴ Így hát marad a magyar szál: Löwy Dániel történeti gyűjtése a nagyváradai kisgettő történetéről.²⁵

„A Nagyváradon felállított második, úgynevezett kisgettőt a Kaszárnya tér (ma Piața Cazărmii) környékén hozták létre, és magába foglalta az utcaseprők számára fenntartott Körös-laktanyát is.”²⁶ Itt aztán világossá válik, hogy a szerző két olyan helyről idéz, amelyek ellenőrizhetők – meg is teszem.

De azt már most el kell mondanom, hogy Löwy Dániel nem ellenőrzi a korabeli névhasználatot: ezt az infrastruktúrát ugyanis a hivatalos szervek nem gettónak hívták, hanem zsidó gyűjtőtábornak – amint azt az 1944. május 12-ei levélben is láthattuk. És amikor Katona Béla sorait olvasom, rá kell döbbernem, hogy az általa használt megnevezés valójában az úri város

²¹ *Magyar Szó*, 1931. július 10.

²² *Magyar Lapok*, 1942. március 10., 8. oldal.

²³ *A Tegnapi városa*. A nagyváradai zsidóság emlékkönyve. Tel-Aviv, 1981.

²⁴ A Román Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárának (Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe) hivatalos tájékoztatása emailos megkeresésemre

²⁵ Löwy Dániel: *A Bihar megyei gettó (a nagyváradai kisgettő) története*. *Múltunk*, 2014/3., 230–252. oldal

²⁶ Löwy Dániel: *A Bihar megyei gettó (a nagyváradai kisgettő) története*. *Múltunk*, 2014/3., 230–252. oldal.

zsidó lakosainak perspektívája és akkori nyelvhasználata:

„A Körös-kaszárnyában — így hívják a Mária Terézia korabeli lovardát — és a Szélesutcai Mezei- és Faludi-féle fatelepeken rendezték be [...] a gettót.”²⁷

A korabeli sajtó meg is erősíti a helyszínt: „*A Köröskaszárnyában számukra berendezett táborba*” – írja az *Erdélyi Lapok*.²⁸ Az szintén csak egy kisebb gond így ránézésre, hogy ezt a Mezey nevet ipszilonnal írjuk. A telep tulajdonosa Mezey Márton volt, akinek Lajos nevű apja szintén fakereskedőként dolgozott.

Hochhauser Ronaldtól kaptam egy 1938-as címtárat, amely szerint a cég a Kaszárnya utca 18. szám alatt szerepelt – tehát a mi topográfiai Bermuda-háromszögünk legközepén. De hogy ez a lakás címe volt-e vagy magáé a fatelepé, azt ma még nem tudom. Egy másik, 1941–42-es címjegyzékben, amelynek megtalálásában Silviu Sana segített, már egyáltalán nem szerepel a fakereskedők között a Mezey név. De az a Jeney sincs ott, akinek pedig a hír szerint „a Mezey-féle fatelepet Jeney Rezsőnek, a Nemes-féle fatelepet pedig Török Gyula frontharcosnak juttatták.”²⁹

A Nagyváradi AC felvirágoztatása jelentős részben éppen Jeney Rezső elnök érdeme volt, aki saját fakereskedésében és fatelepén a legtöbb futballistának munkát tudott adni. Amikor a helyi zsidóság hagyományos támogatása megszűnt, ő így biztosított megélhetést a játékosainak – s ezek a „falábúak” meg is nyerték az NB I-et az 1943/44-es szezonban. De a *Nagyvárad* napilap egy 1941-es számából azt is megtudjuk: „Faludi István 31 éves nagyváradi fakereskedő tegnap este két heti szenvedés után meghalt.”³⁰ Most azt gondolom, egy korábbi cikkben őt nevezték Faludi Simonnak. Tehát abból, ahogy Katona Béla 1947-ben megnevezi a fatelepet, látszik: az adatai már 1944-ben sem egyeztek meg az akkori tulajdonosi viszonyokkal, és még kevésbé a hivatalos cégnevekkel.

„A vidéki zsidók számára a Kaszárnya tér környékét jelölték ki, ami magába foglalta az utcaseprők számára fenntartott Köröslaktanyát. Ott, a begettóztottak nagy része a szabad ég alá szorult.”³¹

Mózes Teréz így rögzíti a valóságot, azonban ő már meg sem említi a *Piața Cazărmii* megnevezést, mint jelenlegi nevet – pedig a könyv 1993-as megjelenésekor már így hívták a teret.

Itt – mivel még mindig azt az utcasarkot keresem, ahol majd a megemlékezés követ vagy bokrárt el lehet helyezni – meg akarom fejteni az összefüggést a *Köröslaktanya* és a *Köröskaszárnya* szavak korabeli jelentésrétegeiben.

„*Kelemen bácsi négy kutyától kísérve dülöngőzött a Körös-part külvárosi részein, amíg az utcaseprők laktanyája mellett alkalmas helyet nem talált arra, hogy elterüljön*” – olvassuk Jávor Béla tárcájában a *Magyar Lapok*ban.³² A *Pesti Hírlap* egy 1886-os számából pedig megérthetjük az akkor a fővárosban is honos nyelvhasználat lényegét: „A tűzoltó főparancsnok azt javasolja, hogy a főváros vegyen bérbe egy megfelelő épülettel bíró nagy telket, mely az utcaseprők laktanyájául és egyszersmind szertár gyanánt szolgáljon.”³³

²⁷ Katona Béla: *Várad a viharban*, Nagyvárad, teala, 1946

²⁸ *Erdélyi Lapok*, 1944. május 10.

²⁹ *Magyar Lapok*, 1942. május 28.

³⁰ *Nagyvárad*, 1941. március 12.

³¹ Mózes Teréz: *Bevérzett kőtáblák*. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1993

³² *Magyar Lapok*, 1939. november 25

³³ *Pesti Hírlap*, 1886. augusztus 11.

Tehát a 19–20. században a „laktanya” szót átvitt értelemben is használták mindenféle szolgálati személyzet elhelyezésére szolgáló telepre vagy épületre – így a munkás-, cseléd- vagy szolgálati szállásokra is. Az itt, ebben a váradi viszonylatban csak megint a történelmi furmányosság egy újabb megnyilvánulása, hogy ezt a kis földterületet a hivatalos szóhasználatban végül Köröskaszárnyának nevezik: „még egy zárt területet állítottak fel a Köröskaszárnya és környékén a vidéki zsidók befogadására.”³⁴

A *Budapesti Hírlap* egy 1911-es cikkéből aztán felsejlik a múlt:

„A mogorva külsejű huszárkaszárnya, a mint elfeledett, foszladozó írások igazolják, hajdanában Mária Terézia királynő legvitézebb huszárijának, vitézvári Simonyi József báró óbesternek a palotája volt.”³⁵

És azt is megtudjuk, hogy ekkor még laktak benne huszárok, ám az épületből legkésőbb 1912. május 1-jével ki kellett költözniük. Ekkor még így, kötőjellel írják: Körös-kaszárnya. A cikkben szereplő régi pénzösszegek azt is sugallják, hogy a Körös-kaszárnya nem egy jelentéktelen katonai barakk volt, hanem egy korábbi reprezentatív épület, amelynek a városi emlékezetben mély története volt.

A Széles-utcai Mezei- és Faludi-féle fatelepek megjelölés azonban pontatlan. De Löwy Dániel kritikátlanul átveszi, az eredetit most én is olvashattam Molnár Enikőnek köszönhetően: „a Füzes utcai régi lovas kaszárnyában”.³⁶ Löwy Dániel ezzel csak még inkább rontja a helyzetet, amikor a Széles utcát átfordítja mai nevére: *Strada Menuorum*. Ami önmagában helyes, de ezzel már átlépett a Körös jobb oldalára, ott pedig nem voltak fatelepek. De az is nagyon rossz, hogy nem néz rá a térképre, amikor a Füzes utcát is románosítja: mert ez is a másik oldalon volt, egy 1926-os térképen jól látszik. Amiről itt szó van – és ezt már Ötvös is rosszul tudja, illetve neki is túl messze volt ez földrajzilag, hogy ez iránt érdeklődni kellett volna! –, azt a természetes tájelem-megnevezést (Körös, füzesek) a város dél-nyugat felé terjeszkedése során a népnyelv továbbra is őrizte tájelem-megnevezésként: ez volt a füzes!

De például a *Nagyvárad* napilap 1941. március 12-ei számából azt is megtudjuk: „Faludi István 31 éves nagyváradi fakereskedő tegnap este két heti szenvedés után meghalt.”³⁷ Tehát abból, ahogy Katona Béla megnevezi 1947-ben a fatelepet, már 1944-ben sem egyezett meg az akkori tulajdonosi viszonyokkal és még kevésbé a cégnevekkel.

A „városi major” fogalmát használja Gidó Attila is, Löwy Dániel is, dr. Kiss Erika Márta is, Kovács Gergely is, de anélkül, hogy megneveznék, honnan származik ez a megnevezés. Nem Katona Bélától származik, de egyelőre talán nem is Ötvös Bélától. Hogy mégis honnan, azt talán – most így látom – esetleg Molnár Judit *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbírótság előtt* című könyvéből tudhatom majd meg. Ez a megnevezés csak azért érdekes, mert ekkor még túl friss lett volna ezt így használni.

Íme a korabeli újságcikk 1943. február 18-án az *Erdélyi Néplap*-ból, amelyre ezt a feltételezésem alapozom: „Áthelyezik az Össitelepi Városmajorba a köztisztasági üzemet. Megvásárolja a város a megyétől a Körös kaszárnyát.”³⁸ Megállapították, hogy a köztisztasági

³⁴ *Nagyvárad*, 1944. május 10.

³⁵ *Budapesti Hírlap*, 1911. november 24.

³⁶ Ötvös Béla – Horváth Ernő: *Porrá és hamuvá*. Nagyvárad, 1946, 56. oldal. Idézi: Löwy Dániel: *A hét fiát magához ölelte, és az esernyő nyelét a foga közé szorította*. *Múltunk*, 2014/3., 30-as lábjegyzet.

³⁷ *Nagyvárad*, 1941. március 12.

³⁸ *Erdélyi Néplap*, 1943. február 18.

üzem mostani telepe alkalmas arra, hogy a városi majort befogadja a Körös-kaszárnyában, amelyet a város megvásárolt a vármegyétől. A köztisztasági üzem viszont kivonul az Össi-telepre, a Városmajorba, amelyet a város most vásárolt meg a Káptalantól.

Tehát nem vagyok benne biztos, hogy a következő alig bő egy év alatt ezeket az átalakításokat el tudták végezni, és már az akkori névhasználatban is így szerepelt volna, hogy a Városmajor a Körös-kaszárnya épületében üzemelt volna. Már csak azért sem, mert az 1948. április 17-ei *Fáklya* napilapban ezt olvassuk: „*indokolt panaszokat a köztisztasági üzemnél Kaszárnya-tér 17 szám alatt*” lehet leadni. Tehát ha az utcaseprők ki is költöztek innen gépparkjukkal, de a hivatal maradt.

Innen már valóban nagyon közel vagyok a hamuból emlékmű gondolat – a vidéki zsidók egykori váradai gyűjtőtáborra pontos helyének – megvalósításához. Ennek illusztrálására, és egyben e fejezet zárásához is ragyogó felütés egy jelenkori internetes találat: egy kortárs városfejlesztési és városrehabilitációs projekt dokumentációja. „*Regenerarea urbană a zonei Piața Cazarmii prin crearea unui nucleu urban. Refuncționalizarea clădirii fostului manej.*” Vagyis: Városrehabilitációs terv a Kaszárnya tér környékének megújítására, egy új városi mag létrehozásával és az egykori lovarda épületének új funkcióval való hasznosításával.³⁹ A következő bekezdésekből az is nyilvánvalóvá válik, hogy a város akkori vezetésének topográfiájában is kiemelt szerepet játszott volna ez a terület.

De térjünk vissza Mózes Teréz emlékiratához! A „*Nem felejtünk, nem szabad felejtenuk!*” című fejezetben így pontosítja az emlékeinek megírását:

„[...] Elöttem van a kis pepita fedelű füzet, amibe 1945. október 20-án, néhány héttel hazatérésem után elkezdtem lejegyezni a történeteket. [...] Először minden nap írtam a naplóba: eseményeket idéztem fel, eseményeket rögzítettem s próbáltam tisztázni, valójában mi is történt akkor? Túl frissek voltak a sebek. Nem tudtam tovább folytatni az írást.”⁴⁰

A folytatásról már a Nagyváradon megjelent kötet hátsó borítója tudósít, s nyilván a szerkesztő-tulajdonos, Fábián Imre szavai ezek:

„*Gyermekei, Gábor fia s Anna lánya kérésének engedett, amikor majdnem ötven év múltával megírta deportálásának történetét, hogy az unokák első kézből, a sorsüldözött szemtanútól értesüljenek mindarról, ami akkor történt. Tudni akarják az igazságot, tudni akarják, hogy tovább mondassák. Boldog asszony, aki mögött ilyen gyermekek s ilyen unokák állnak.*”

Azonban ennél sokkal fontosabb most, hogy újraolvasom e sorokat, az alábbi személyes közlése:

„Ibi [Teréz nővére, Preizler Simonné] kérésének engedve 1959-ben Erzsi nővérem vetette papírra a történeteket. Tömören és valóságghűen jegyezte le, mit éltünk át, min mentünk keresztül! Életre ítélve a pokol árnyékában címen fekete borítóba köttette a géppel írt lapokat, s a kis füzetet eljuttatta nővéremnek. Ibi később elmondta nekem, hogy azóta, a Jom-Hakippurim⁴¹ ünnepén, az engesztelés napján minden alkalommal az első sortól az utolsóig elolvassa a kis füzetet, ezzel áldoz drága szüleink, drága halottaink emlékének.”

Van tehát mit felkutatni, mesterséges és emberi intelligenciák!

³⁹ Uniunea Arhitecților din România (UAR), Bienala Națională de Arhitectură (BNA), Ediția 2025. Proiectul nr. 197: *Regenerarea urbană a zonei Piața Cazarmii prin crearea unui nucleu urban. Refuncționalizarea clădirii fostului manej.* Autor: arh. Andrei Ion Horja. Îndrumători: Conf. Dr. Arh. Szabolcs István Guttmann, Prof. Univ. Dr. Ing. Marcela-Florina Prada. Localizare: Oradea, Piața Cazarmii nr. 17. Internetes elérés: <https://www.uar-bna.ro/2025/proiecte/197/>

⁴⁰ Mózes Teréz: *Bevérzett kőtáblák.* Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 1993.

⁴¹ Jom Kipur (héberül: *Yom HaKippurim*, az engesztelés napja). A zsidó vallás legszentebb ünnepe, a hosszú böjt és a bűnbánat napja, amelyet az erdélyi zsidó népnyelv gyakran egyszerűen „Hosszúnapként” nevezett.

5. Aki a teret uralja, a tudatot uralja

Mostanra értem meg, hogy ugyanaz a városi tér és infrastruktúra, amelyet a nagyvárad modernizáció és gazdasági élet szolgálatában – jelentős részben a zsidó polgárság részvételével is – létrehoztak, évtizedekkel később a deportálás térszervezésének egyik helyszínévé vált.

De ne szaladjak már sehova még gondolatban sem, idézzem csak fel a *Nagyvárad* napilap 1944. május 27-ei, szombati számának 5. oldalán olvasható cikkét: „Tizenkét millió pengővel megépül Nagyváradon a Filmváros és filmgyár.” A *Tegnap városa* című könyvben található gettó-kiürítési listán ez a nap így néz ki: a II. transzport indítása a Kapucinus utcából (ma *Strada General Traian Moşoiu*) és a Szacs vay utca páratlan oldaláról (ma *Strada Cuza Vodă*). Gaskó Miklós listája szerint ez a szerelvény Kassán május 28-án haladt át, 3227 személlyel.⁴² Ez sem teljesen világos, de amit eddig erről olvastam és megtudhattam – bár egyáltalán nem egyértelmű –, az az, hogy ekkorra, május 27-re ez a gyűjtőtábor kiürül. És valóban, itt az ideje, hogy a már minden porcikájában „keresztény” és „keresztény” polgárság megismerkedjen a világvárosi tervekkel: „A Körös-kaszárnya környékén épülne fel a magyar Hollywood. – Nagyvárad látná el a Balkán filmszükségletét.” Mert most „Új tervekkel, új vállalkozók jelentkeznek a Nagyvárad Filmváros megteremtésére”. „Nagyváradra érkezett egy ismert fiatal budapesti filmvállalkozó és rendező, tárgyalásokat kezdett a filmváros és filmműterem felépítésével kapcsolatos kérdésekről.”

A (d.l.) monogram mögé bújó tudósító – aki valójában csakis a felelős szerkesztő, Daróczi Kiss Lajos lehet – így álmodozik:

„...látjuk, amint a filmfelvevő kocsik száguldanak s az operatőrök készítik az első filmeket, amelyek Nagyváradot és Bihar megyét fogják megismertetni széles e világgal.”

És tényleg, innen csak alig néhány utcányira valóban készült egy film. „A svájci német követség 1944 nyarán egy filmet vetített a meghívott külföldi diplomatáknak a nagyváradai gettó lakóinak elszállításáról” – olvassuk dr. Rektor Béla csendőrségtörténeti munkájában.⁴³ Ötvös Béla könyvéből úgy tudom, hogy ez a Rektor Béla volt a vidéki zsidók „gettó”-jának a parancsnoka. Talán pont ezt veszi észre Simon Magda is: „Ahogy kilépünk a gettó szűk kapuján, fényképezőgépek merednek ránk. Garay százados úr például motorbiciklijéről fényképez a Magyar Filmroda számára”.⁴⁴

De olvassuk tovább a Váradra érkezett ismert fiatal budapesti filmvállalkozó és rendező hatalmas terveit:

„— Terveink szerint a filmvárost és a filmgyárat a Körös partján a régi kaszárnya és a régi Mária Terézia korabeli kastély környékén óhajtanánk felépíteni. Egy egész filmvárosról lenne szó, ami természetes is, hiszen sok száz művész, munkás állandó alkalmazásáról van szó. [...] Miután világvárosi elképzeléseink vannak a váradai filmvárossal kapcsolatban, azt is elárulhatom, hogy modern, negyven lakásos bérházat, művészkávéházat és éttermet, barlangifilmszínházat, sportszállót, háromezer személy befogadására alkalmas szabadtéri színpadot, kis magyar falut stb. óhajtunk építeni. Itt nyernének a művésztelep alkalmazottai lakást, de a szórakozóhelyek, mozik, szabadtéri színpad természetesen a közönség, illetve a művészek rendelkezésére állanának. Munkásaink részére külön kis magyar falut építünk. A

⁴² Gaskó Miklós: *Halálvonatok*. Kritika, 1987/11., 4–11. olda

⁴³ Dr. Rektor Béla: *A magyar királyi csendőrség oknyomozó története*. Árpád Könyvkiadó Vállalat, Cleveland, 1980

⁴⁴ Simon Magda: *A nagy futószalagon*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 14. oldal

Mária Terézia-beli kastélyban helyeznénk el a filmvezérkar összes szükséges osztályait. A középső nagy épületet további építkezésekkel műteremmé, öltözőkké, vetítő-, várokszobákká alakítjuk át. A műterem mellett nagy vízmedence épülne, melynek belső kiképzése különböző lesz, pl. Dunaparti lépcsős, Szajnaparti híd, tengeri kikötő stb. A medence mellett, ha szükséges, tengeri kikötőt is felépítünk, hajókkal, árbocokkal, kikötő rakparttal, stb. A felvételekhez mindenre szükségünk van, míg szünetben művészeink és munkásaink számára lenne ez napozó.”

Daróczi Kiss Lajos így zárja tudósítását:

„Ennyit sikerült a tervekből megtudnunk, de ezekből is kiderül, hogy mennyire kíváncsiak voltak azok megvalósítása. Nagyváradi művészi, gazdasági fejlődésének tág lehetőségei nyílnának meg, talán úgy emlegetnék Nagyváradot is, mint a magyar Hollywoodot. A tervek már az illetékesek előtt fekszenek, pár hét alatt befejeződnek a tárgyalások s akkor talán már arról is hírt adhatunk, hogy mikor teszik meg az első kapavágásokat a várad filmváros és filmgyár megépítésére.”

Hogyan nézett volna ki ez a filmváros, ha megvalósul – kérdezem ma, 2026. július 20-án götebörgi lakásomban? Ma én tudom, tudjuk: nem lett Nagyváradi a magyar Hollywood. Valami egészen más lett – egy elzsidótlantott magyar város lett ezalatt az elkövetkező pár hét alatt.

És hogyan néz hát ki ma e város? Szeretném azt hinni, elérne még benne néhány jelzés a városi gettóról meg a gyűjtőtáborról is.

6. Befejezés

Kutatásom – e munka – egyetlen apró nyomból kiindulva keresi a helyét a nagyvárad holokauszt emlékezetének térképén. A források, utcanévek, térképek és emlékezeti rétegek összevetése azt mutatja, hogy a tér nem pusztán helyszín, hanem a történelmi tudás hordozója. Az idő végül beéri a teret: a korábban szétszóródott jelek egyetlen városi történeté állnak – állhatnak – össze.

Kedves olvasó!

Nyolcvankét év távlatából talán ez az, amit ma is a legnehezebb meglátnunk: hogy ugyanabban a városban, ugyanazon a héten, ugyanazok az utcák egyszerre szolgálták emberek deportálásának gépezetét és egy jövőbeli filmváros álmát. A két valóság nem egymást követte. Egymás mellett létezett.

A város ugyanaz maradt. A valóságok változtak benne. De néha két, egymást kizáró világ ugyanabban a térben és ugyanabban az időben volt jelen. Sokszor ugyanazon az utcasarkon.

A helytörténelmi nyomkereső – a múlt társadalmi kutatója – feladata nem az, hogy ezek közül kiválassza az egyiket, hanem hogy helyhez kösse az emlékezetet, és megmutassa: egykor mindkettő ugyanott volt jelen.

És fájó feladatként ott marad még az akkori Bihar vármegyei zsidóság listájának településenkénti elkészítése, ahogy azt Kovács Gergely már megkezdte Berettyóújfalu esetében.

A ma is jelöletlen falak léte vagy nemléte nem a mai hitközségi zsidóknak hiányzik – a koncentrációs táborokból és munkaszolgálatból hazatértek már 1946-ban készítettek maguknak egyet –, hanem Nagyváradnak, mint önmagát európainak valló kulturális térnek és emlékezeti közösségnek.

Válasz egy olvasói levélre

„Én sosem jártam Nagyváradon, nem tudom, hol vannak ezek az utcák. De mi az utcasarok?” – írja FszE.

Köszönöm, hogy elolvastad!

Azt hittem, megúsztam ezt a kérdést, de jogos kérdés az utcasarokkal kapcsolatban. Amikor megtaláltam ezt a városrendezési diplomamunkát (<https://www.uar-bna.ro/2025/proiecte/197/>), őszintén fellelkesültem. Nem azért, mert ebből már egy kész városi terv következne – erről szó sincs –, hanem mert azt láttam, hogy egy fiatal építész éppen ezt a területet választotta témájául.

A terv egyik kis rajzán azonban az szerepel, hogy itt 1945-ben volt a gettó. Ez természetesen történeti tévedés: a nagyváradi gettó 1944-ben működött. Meglepő, hogy ez a pontatlanság a terv készítése és bírálata során sem került javításra. Ekkor egy kicsit visszaelkesültem, mert ismét bebizonyosodott: a hely történetének feltárása még mindig szükséges.

Ott van aztán az örökös válasz a város részéről: egyeztettünk-e a hitközséggel? Még nem, de ősszel beszélni fogok velük. Az egyik oka annak, hogy éppen Nagyváradra költözöm vissza, ez is: hogy személyesen tudjak kapcsolatba kerülni azokkal, akik számára ez a múlt különösen fontos.

De ami a legfontosabb: egy ilyen emlékezeti utcasarkot olyan helyen kell megtalálni, amely belátható ideig – vagyis az „örökös jövőben” – közlekedésbiztonsági szempontból is működőképes. Lehesse ott megemlékezéseket, kisebb rendezvényeket tartani; legyen elegendő tér ahhoz, hogy néhány ember összegyűlhessen anélkül, hogy akadályozná a forgalmat, vagy veszélyeztetné saját és mások biztonságát.

És, kedves Olvasóm, amit mostanában gyakran mondok: ha 82 évig váratott magára ennek az utcasaroknak a kijelölése, akkor talán még 8 hét vagy akár 8 hónap is belefér annak eldöntésére, hol lenne a legjobb helye.

Ölel: SL

Mellékletek:

I.

Település	Lélekszám	Túlélők	Dokumentált halott	Becsült halott	Megjegyzés		
Székelyhid	800	90	710	710	Explicit adat		
Nagyszalonta	600	~176	424	424	Explicit névlista		
Nagybárd	204	ismeretlen		180–200	Valamennyit eldeportálták		
Élesd	372	ismeretlen		330–360	A főrabbi és 10 gyermeke is deportálva		
Fugyivásárhely	~120	néhány		100–110	A többiek eldeportálták		
Diószeg	196	ismeretlen		150–180	Deportálás nincs kimondva, de valószínű		
Szalárd	137	ismeretlen		120–130	A deportációig		
Mezőtelegd	350–450	1–2		340–445	Jelenleg 1–2 életben maradt		
Biharpüspöki	40	ismeretlen		30–38	Deportálás nincs kimondva		
Bihar	108	ismeretlen		90–105	Csak lélekszám		
Rév	63	ismeretlen		55–60	Csak lélekszám		
Összesített	2529 – 2792		1134	1395–1658			
Székelyhid környéki falvak: közel teljes veszteség (lélekszám hiányában nem számszerűsíthető)							
Kiskereki	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Érdolaszi	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Érköbölkút	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Hegyköz	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Szentmiklós	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Szentjobb	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Nagykágya	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Csokaly	ismeretlen	0		közel teljes veszteség	Székelyhid környéki falvak – teljes deportálás		
Forrás:	A tegnap városa	Tel-Aviv – 1981	Nagyvárad vidéke	323–325. oldal			

II.

Gaskó Miklós	Lista (1987)	A Tegnap városa	Lista (1981)		
Nagyvárad (indulás)	Létszám	Transzport		Kassa (áthaladás)	Auschwitz
1944-05-23	3110			1944-05-24	1944-05-26
1944-05-25	3148	I.	Össi gettó (vidékiek), Rimler Károly utca első rész	1944-05-26	1944-05-29
1944-05-27		II.	Kapucinus u., Szacsvai u. páratlan oldal	1944-05-28	1944-05-30
1944-05-28	3227	III.	Szacsvai u. páros oldal, Váradi Zs. u. páratlan oldal, Kert u., Blaha Lujza u. páros old	1944-05-29	1944-05-31
1944-05-29	3166	IV.	Váradi Zs. u. páros oldal, Liget u., Menház u., Blaha Lujza u., Várház u. páratlan old	1944-05-30	1944-06-01
1944-05-30	3187			1944-05-31	1944-06-03
1944-05-31		V.	Liliom u., Várház u., Rimler Károly u. páros oldal	1944-05-31	1944-06-03
1944-06-01	3059	VI.	Fuchs Mór u., Moskovits u., Tompa Mihály u., Rimler Károly u. megmaradt rész	1944-06-02	1944-06-04
1944-06-03	2972	VII.	Zsidó Kórház, Ullmann palota, Gitye ház	1944-06-04	1944-06-06
1944-06-05	2527			1944-06-06	1944-06-08
1944-06-27	2819			1944-06-30	1944-07-01
Forrás:	A Tegnap városa.	A nagyvárad zsidóság emlékkönyve.		Tel-Aviv, 1981.	
	Gaskó Miklós	Halálvonatok		Kritika-1987	

Simon Magda visszaemlékezése egybeesik Gaskó Miklós adatával, valamint az 1981-ben Tel-Avivban megjelent emlékkönyvben közölt listával is: „ez a nő ült mellettem a vagonban három nap és három éjjel.” Ez megfelel a Nagyvárad (indulás): június 1., Kassa (áthaladás): június 2., Auschwitz (érkezés): június 4. útvonalnak.⁴⁵

⁴⁵ Simon Magda: A nagy futószalagon. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 97. oldal

 **GABONAFORGALMI KÖZPONT**
BUDAPEST, IV., BÉCSI-UTCA 5.
TELEFON: 186-9000
POSTAFÉLÉK: 244

III30/III/I. szám.
1944.

ROMÂNIA*ARHIVELE NAȚIONALE*SERVICIUL JUDEȚEAN BIHOR

A m.kis-
zülte Központunkal,
zsidó együttőlabor lé-
végett kérjük Méltos-
agat keressék rész-
vételüket a Múltól-
közszaból kiadni. A
Központunkal közlő-
szere álló tartalékok
Az ut-
Rt., nevére méltos-
agat tá-
ninus végéig méltos-
ló utalványmennysé-
Központunkól külön

A m.kir. Közellátásügyi Miniszter Ur telefonon közölte Központunkkal, hogy Nagyvárad thj. város területén lévő zsidó gyűjtőtábor létszáma 8000 fő.

N a g y v á r a d

Ur telefonon kö-
területén lévő

...tének biztosítása
...átást végző pékek
...szükséges liszt-
...gküldött tartalék-
...jét méltóztatásák
...tóságod rendelkezé-
...egészíthessük.
...allom és Ipartelepek
...számkétszázötvenből ju-
...késégletnek megfele-
...ant méltóztatásák